

POLGÁR SZABOLCS

Etil, a kazárok városa

Az urbanizáció kezdetei Volga-vidéken a középkorban

Az eurázsiai steppezóna térképe a 19. századot megelőzően akármelyik tetszőleges időpontban nagyjából hasonló képet mutat: Kínától a Kárpát-medencéig terjedő hatalmas területén alig találunk városokat.¹ Ez főleg akkor szembetűnő, ha megnézzük ugyanekkor a steppével szomszédos területeket, Kínától Iránon keresztül Kisázsiaig vagy a Krím-félszigetig, amelyeken viszont mindenütt megszokott települési forma volt a város az említett időszakban. Városok azonban a steppén is voltak, még ha nem is nagy számban, és ha nem is voltak mindig hosszú életűek.² A következőkben a steppe városaira szeretném fordítani a figyelmet, elsősorban a kazár kori Etilre, amely jól mutatja a steppei város jellegzetességeit. Etil története régóta foglalkoztatja a történészeket és a régészeket, mindenekelőtt azért, mert romjait még nem sikerült megtalálni, bár az utóbbi években egy (újabb) lehetséges helyszín régészeti feltárása elkezdődött. Amikor Etilt választottam, az eléggé összetett, szerteágazó téma összegzésére az iránta megnyilvánuló széles körű érdeklődés ösztönzött.³ Három pont köré rendeztem a tanulmányokat: a város településszerkezete, kialakulása és jelentősége.

A kelet-európai steppe lakossága számára a város az „idegenek” világát jelentette, ez volt az a hely, ahol kereskedni lehetett, és ahol távoli országok áruait be lehetett szerezni. A korai időkben ilyen városok a Fekete-tenger északi partvidékén található görög gyarmatvárosok voltak: például a Dnyeszter torkolatánál *Tyras*, a Déli-Bug mellett *Olbia*, a Krím-félszigeten egy sor tengerparti város, a Tamany-félszigeten *Pantikapaion*, a Don torkolatá-

¹ A fogalmi nehézségek elkerülése végett a „város” kifejezést használok a tanulmányban. A gazdasági szerep (kézművesség, kereskedelem, mezőgazdaság), a népességkoncentráció, a politikai-adminisztratív központ jelenléte és kezdetleges formában az „építészeti” megjelenése szempontjából a steppe városai sok hasonlóságot mutattak a korabeli világ, főleg Irán és Közép-Ázsia városaival. Eurázsia pusztáin és a kelet-európai síkságon a nyugati jellegű, autonómiával, városjoggal bíró város ismeretlen volt, és Kelet-Európában is csak a peremvidéken (Baltikum, Lengyelország keleti területe) jelent meg a középkor folyamán.

² Az eurázsiai steppeöv és a vele érintkező szibériai, közép-ázsiai terület régi városairól vagy városiasnak tartható településeiről összefoglalóan, az írott forrásokra és a régészetre támaszkodva: Kyzlasov, Leonid R.: *Gorodskaja civilizacija Sredinnoj i Severnoj Azii*. Moskva, 2006.

³ A legújabb példa erre az érdeklődésre Valerij Fljorov monográfiája a kazár városokról és erődökről: Flërov, Valerij S.: „Goroda” i „zamki” *Hazaraskogo kaganata. Arheologičeskaja real'nost'*. Moskva–Jerusalem, 2011.; uő.: *Itil: mi várhatja a régészeket a Kazár Kaganátus fővárosának helyén?* Eleink. Magyar őstörténet, 10. évf. (2011) 1. sz. 17–35. (az előbbi könyv Etilről szóló fejezetét magyarra fordította: Benkő M.)

nál *Tanais*, a Kaukázus nyugati végénél *Sotiriopolis* és *Sebastopolis*.⁴ A görög gyarmatvárosok és a szomszédos őslakosság kapcsolatairól már egészen korai időkből ismerünk tudósításokat. Hasonló volt a helyzet több száz évvel később is: a 6. században Iordanes a Krímbe érkező keleti kereskedőkről vagy egy másik helyen az onogurok prémkereskedelméről, a kortárs Ioannes Malalas pedig a Krím keleti végében lévő *Bosporos* (mai Kercs) és a szomszédos „barbárok” közötti kereskedelemről írt.⁵

Etil földrajzi elhelyezkedése és szerkezete

A kelet-európai steppe első „saját” városa Etil volt. Írott forrásokból a 9–10. századra vonatkozóan vannak adataink róla. Számos kortárs, elsősorban muszlim forrásban szerepel a neve, de a későbbi szerzők is gyakran emlegették, amikor a kazárokról írtak.

A leírások egyik csoportja szerint Etil két részből állt, a két városrész az Etil folyó (Volga) két partján terült el (Dzsájháni-hagyomány [10. század], Balkhi-hagyomány [9. század vége – 10. század], Ibn Fadlân [922]). A várossal vagy annak részeivel kapcsolatban több elnevezést is használtak a korabeli szerzők. A Dzsájháni-hagyomány szerzői szerint az egyik várost Szárigsinnek, a másikat Khutlagnak nevezik.⁶ A második nevet egyébként a modern szakirodalom gyakran említi *Khanbaliq* (*Khanbaliq*) formában is, ami szintén csak az egyik lehetséges rekonstrukció. Lehetséges, sőt talán valószínűbb, hogy itt a más forrásokból ismert *Khamlikh* név torzult formája jelentkezik, amely szintén a kazárok városának neve volt.

Ennél jóval többet tudunk meg Etilről egy másik fontos muszlim forrásból, az al-Balkhi által készített geográfiából. Az eredeti szöveg tartalmát ebben az esetben is a későbbi tanítványok kivonatai őrizték meg az utókor számára. Balkhi-tanítványa, al-Isztakhri szerint Etil, a kazárok városa két részből állt, egyik része az Etil folyó nyugati partján, a másik a keletin. A környékén voltak megművelt földterületek, de falvak nem. A király székhelye a nyugati városrész volt, amelyet fallal vettek körül. A téglából épített királyi palota a folyótól kicsit távolabb feküdt. A fallal körülvett városrésznek négy kapuja volt: egy a folyó felé, egy a pusztá felé nyílt, a többiről nem szólt részletesebben a szerző. A nyugati városrész körül-

⁴ Obolensky, Dimitri: *A Bizánci Nemzetközösség. Kelet-Európa 500–1453*. Ford. Bódogh-Szabó P. Bizánc Világa III. Budapest, 1999. 43–50.; *Antičnye gosudarstva Severnogo Pričernomor'ja*. Red.: Košelenko, G. A. – Kruglikova, I. T. – Dolgorukov, V. S. Moskva, 1984.

⁵ *Iordanis Romana et Getica*. Rec. Mommsen, Th. Monumenta Germaniae Historica. Auctores antiquissimi. Berolini 1882. 63.; *Iordanes: Getica. A gótok eredete és tettei*. Szerk. Kiss Magdolna. Pécs, 2002. 39.; *Ioannis Malalae chronographia*. Rec. Thurn, J. CFHB Ser. Berolini. Berolini et Novi Eboraci, 2000. 360–361.; *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Összeáll. Györffy Gy., közrem. Dienes I., Kovács L., Elter I. Budapest, 2002⁴. 53–54.

⁶ Például: Ibn Ruszta: Lewicki, Tadeusz: *Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny*. Tom. 2/2. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1977. 28–29.; Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről*. Földrajzi irodalom I/1. Szerk. Zimonyi I. Budapest, 1997. 204.; Al-Bakri: Van Leeuwen, A. P. – Ferré, A. (eds.): *Kitāb al-Masālik wa-l Mamālik d' Abu Ubayd al-Bakrī*. Qartāğ. 1992. 446.; Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről*. I/2. Budapest, 2000. 253.; Göckenjan, Hansgerd – Zimonyi, István: *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ğayhāni-Tradition*. Wiesbaden, 2001. 167. (Gardízi), 217. (Hudūd al-Ālam), 250–251. (al-Marvazi). **Sāriğšin* és **Hutluğ/Qtluğ*, rekonstruált nevek előfordulása: például Golden, Peter: *Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*. Vol. I. Budapest, 1980. 230., 237., ugyanis az al-Dzsájháni által a 10. század elején készített földleírás elveszett, tartalmát csak későbbi feldolgozásokból ismerjük, amelyekbe átmásoltak az akkor még létező eredeti munkából részleteket. A mintegy féltucatnyi feldolgozásban rendelkezésre álló párhuzamos szöveghelyek azonban az „idegen” tulajdonneveket többnyire romlott alakokban őrizték meg.

belül 5–6 kilométer hosszan terült el a folyóparton, de nem összefüggően. Agyagkunyhók és nemezsátrak alkották az épületeket, valamint piacterekről, fürdőkről és mecsetekről olvashatunk. Sok muszlim lakott itt, al-Isztakhri szerint tízezren voltak, és harminc mecsetjük állt itt.⁷ Úgy tűnik, mintha a keleti városrésztől nem esett volna szó, de ha megnézzük a másik Balkhí-, pontosabban már Isztakhri-tanítvány Ibn Haukál leírását, mindjárt világos lesz, hogy az előbbi leírásban mindkét városrésztől szó van. Ibn Haukál szerint a két rész közül a nyugati volt a nagyobbik, ezt nevezi ő „Kazárok [városá]”-nak (Ḥazarān), míg a keleti, amelyet ő Etilnek hív, a kisebbik. Mindkét rész nagyjából ugyanakkora kiterjedésű volt (5–6 kilométer), és mindkét városrész fallal volt kerítve.⁸ A szöveg többi részében ugyanaz áll, mint al-Isztakhrinál. Ibn Haukál térképén a leírásnak megfelelően szerepelnek a városrészek az Etil két oldalán, a Kaszpi-tengeri torkolat közelében.⁹ A 10. század végén alkotó al-Mukaddaszi szintén támaszkodott a Balkhí-hagyományra. Az ő leírása sem mindenütt egyértelmű, csak egy városrészt ír le, az előzőkhöz képest annyiban különbözik, hogy a város méretét összehasonlítja Dzsurdzsánnal, továbbá megemlíti, hogy a folyón történő átkelest csónakok biztosították, a városban és körülötte fák voltak, az épületek pedig rendezetlenül helyezkedtek el.¹⁰

Ibn Fadlán leírása ugyancsak rövid, ő is két városrészt említ a folyó két partján, az egyikben a király és a kísérete, a másikban a muszlim kereskedők laktak, akiknek mecsetjük is volt ott.¹¹

A források másik csoportja három városrésztől tudósít. Al-Maszúdí (+956) azt írta, hogy a város a folyó két partján helyezkedett el, a folyó közepén pedig volt egy sziget, amelynek egyik végében állt a királyi palota, és a szigetről hajóhíd vezetett át a folyó másik partjára. A városban muszlim kereskedők, iparosok, valamint keresztények, zsidók és „pogányok” laktak. Ő is említi a mecseteket.¹²

A „József-levél” (10. század vége?) szintén három várost említ a folyó mellett, de itt a méretek alapján azt kell gondolnunk, hogy „város” alatt nemcsak a szűkebben vett várost, hanem a hozzá tartozó tartományokat is értette a szerző. Az első város a királyné városa volt, a másodikban zsidók, keresztények és muszlimok laktak, a harmadik pedig maga a király városa volt, amely fallal volt kerítve, és a folyó keresztülfolyt rajta.¹³

A szöveges leírások és a térkép alapján Etil a Derbentből a Volga-vidékre vezető út átlomása volt (ez a fontos kereskedelmi útvonal a Kaszpi-tenger déli partvidékét annak nyu-

⁷ De Goeje, M. (ed.): *Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishāk al-fārīsī al-Istakhrī*. Bibliotheca Geographorum Arabicorum T. 1. Leiden 1870. 220–222.; Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/2. 27–29.

⁸ Kramers, H. J. (ed.): *Opus geographicum auctore Ibn Haukāl*. Bibliotheca Geographorum Arabicorum Tom. II/2. Leiden, 1939. 389–390., 392–393.; Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/2. 74–75., 76–77.

⁹ Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/2. 3. térkép: Ibn Haukál: a Kazár-tenger térképe.

¹⁰ De Goeje, M. (ed.): *Descriptio imperii moslemici auctore al-Moqaddasi*. Bibliotheca Geographorum Arabicorum Tom. III. Leiden, 1906. 360.; Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/2. 132.

¹¹ Togan, Ahmed Z. V.: *Ibn Faḍlān's Reisebericht*. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes 24/3. Leipzig, 1939. 101–102. (ford.), 45. (text), Simon Róbert (ford., jegyz., utószó): *Ibn Fadlān: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*. Budapest, 2007. 105–106.

¹² Barbier de Meynard, C. – de Courteille, P. (eds.): *Maḡūdī: Les prairies d'or*. Tom. 2. Paris 1914. 8. 12. (javított kiadása: Pellat, Charles: Beyrouth, 1966. Vol. 2. 212–214.; Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/2. 170., 172.

¹³ Spitzer, Shlomo J. – Komoróczy Géza: *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Budapest, 2003. 102.

gati partján haladva kötötte össze a Volga-vidékkel). Al-Isztakhri szerint Etilből tizenkét napig tartott az utazás Szamandaron keresztül Derbentig, ami a Kaszpi-tenger nyugati partján vezető útvonalra utal (az utazás persze történhetett vízen is, hiszen Etil is és Derbent is vízparti település volt, Szamandarról ezt nem tudjuk pontosan). Al-Maszúdi szerint a Szamandar és Etil közötti út hat (hét) napig tartott, míg Derbent és Szamandar között nyolc napig. Ibn Khurdázbih szerint a Kaszpi-tenger déli partvidékéről Etilbe már nyolc nap alatt is el lehetett jutni tengeren.¹⁴ A távolságok alapján tehát a város a Volga-deltába helyezhető, amit megerősít Ibn Haukál térképe is, amely a folyó torkolata közelében ábrázolja Etilt (az már más kérdés, hogy a Volga-delta mai vízrendszere eltérhet az ezer évvel ezelőtől, ami a régészeti kutatást is érinti).

Etil két vagy három részből állt, a folyóparton hosszan elnyúlva. Valerij Fljorov szerint az egy farszakh (körülbelül 6 km) távolságot nem biztos, hogy szó szerint kell venni, ugyanilyen adat a volgai bulgárok városával kapcsolatban is szerepel. A nagy kiterjedésre és a tízezernél is több lakosra utaló adat azonban utalás arra, hogy ez volt Kazária legnagyobb települése.¹⁵ A két vagy három részből álló településforma máshol is gyakori volt, ilyen szerkezetű volt az a Dzsurdzsán is a Kaszpi-tenger déli partjánál, amelyhez al-Mukaddaszí Etilt hasonlította. Dzsurdzsánt szintén kettészelte egy folyó, a keleti felében feküdt a kereskedők és iparosok települése, a nyugati részen pedig a mecsetek és temetők voltak, és itt laktak az előkelők. A két városrészt hajóhíd kötötte össze. Omeljan Pritsak szerint Irakban, Iránban és Közép-Ázsiában is voltak ilyen „kettős” városok (például Ctesiphon-Seleukia, Demetrius-Pagasae, Alexandria-Kapisa, Bumicskát-Bukhara), tehát – mint írja – ezek lehettek az előképek Etil létrehozói számára.¹⁶ Régészeti adatok hiányában nem tudjuk megállapítani Etil pontos szerkezetét és azt sem, hogy mennyire tudatosan alakították ilyenre, mindenesetre az iráni vagy közép-ázsiai előkép feltételezése logikusnak látszik, mivel ezekkel a területekkel állt leginkább kapcsolatban a Volga-vidék, innen érkezett a legtöbb külföldi kereskedő a kazárokhoz. Bizonyos mértékig hasonló volt a szerkezete a mongol nagykanok székhelyének, Karakorumnak: Willem Rubruk 1255-ben ott járva leírta, hogy két részből állt, az egyikben muszlimok laktak, ahol hetivásárokat is tartottak, a másikban pedig kínaiak, akik főleg kézműiparral foglalkoztak. Ezen kívül ott álltak a paloták, ahol a kán és az udvari emberek laktak. A városban tizenkét buddhista szentély, két mecset és egy keresztény templom működött. A várost agyagból épített fal kerítette körül, amelynek négy kapujánál vásárokat tartottak.¹⁷ Hasonló lehetett az ujjur kagán székvárosa is, amelyet Tamim ibn Bahr követ beszámolójából ismerünk (9. század eleje). Ebből nem derül ki, hogy több részből állt-e a város, de fallal volt kerítve, amelyen tizenkét kapu nyílt. A lakosság népes volt, és több piactér is volt a településen. A város körül megművelt területek feküdtek, kisebb településekkel.¹⁸

¹⁴ De Goeje: *Viae regnorum*, 227.; Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/2. 32.; Barbier de Meynard – de Courteille: *Maçoudi*, II. 8.; Pellat, Ch.: *Mas'ūdi: Les prairies d'or*. Tom. 1. Paris, 1962. 161. (az előbbi francia fordítása; itt 7 napi járóföld szerepel.); Lewicki: *Żródła arabskie*, I. 72.; Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/1. 120.; Szamandar elhelyezkedéséről lásd a jelen tanulmány 53. jegyzetét.

¹⁵ Fljorov: *Itil. Mi várhatja*, 23–24.

¹⁶ Golb, Norman – Pritsak, Omeljan: *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. Ithaca–London, 1982. 146–147.

¹⁷ *Sinica Franciscana Vol. I. Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV*. Red. P. A. van den Wyngaert. Quarrachi–Firenze, 1929. 285–286.; *Julianus barát és Napkelet fölfedezése*. Vál., bev., jegyz. Györffy Gy., ford. Gy. Ruitz I. – Györffy Gy. Budapest, 1986^z. 331.

¹⁸ Minorsky, Vladimir: *Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs*. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 12. (1948) No. 2. 283.

Etilben a legfontosabb épületegyüttes a királyi vár (citadella) volt, amelyet égetett téglából építettek, ami azért fontos, mert csak a királyi család emeltethetett téglából épületet. Citadellákat, lakótoronnyal rendelkező belső várakat ismerünk az egykori Kazária területéről (Majackoje gorogyiscse, Cimljanszkoje gorogyiscse [Sarkel]), így ezek alapján képet alkothatunk a palotáról. További jelentősebb épületek voltak a mecsetek, valamint a városfal, ha nemcsak a citadella volt fallal körülvéve, hanem a város vagy annak egy része is. A beépített területről semmi közelebbit nem tudunk, mindenesetre tanulságos al-Mukaddaszi megjegyzése, hogy a település belső területén is voltak fás részek. Úgy tűnik, nem volt utcahálózat, legfeljebb épületek vagy terek közötti átjárók. A sátrak említése is arra utal, hogy rendezetlen lehetett a beépített tér, hiszen a sátor egy gyorsan lebontható és másik helyen felépíthető lakóhely. A fa- és vályogkunyhók szintén nem tartoztak a tartós épületek közé, ezért valószínű, hogy sok elhagyott vagy lebontott épület maradványa lehetett a lakott építmények környezetében. Éppen ezért joggal gondolja Fljorov, hogy ha sikerül megtalálni Etil maradványait, nem számíthatunk tervezett utcahálózatra, a település kultúrrétege vékony lehet, és részben keveredhetett a későbbi réteggel, beásások, bolygatások nyomaival is számolni kell. A korai településrészekben földbe mélyített kunyhók, jurtaszerű építmények nyomai várhatóak, valamint vályog-, esetleg égetett téglatöredékek.¹⁹ Etil külső megjelenésének rekonstruálásában segítséget nyújthat még a későbbi mongol kori két Szerájváros (Ó és Új Szeráj), amelyek szintén a Volga alsó folyásánál feküdtek, és amelyeket már sikerült részben régészeti feltárni. Új Szerájban (*Carjevszkoje gorogyiscse*) a házak között voltak szűk utcácskák, amelyek vagy zsákutcák voltak, vagy egy-egy nagyobb térre vezettek. Tervezett, egész várost átszelő utcahálózat nem volt. Az utcák mellett árkok húzódtak, amelyekben a szennyvíz és az esővíz folyt el, Közép-Ázsia városaihoz hasonlóan. A város keleti és délkeleti részét, ahol az előkelők palotái álltak, egy nagyobb tér választotta el a kézművesek és kereskedők negyedétől. Az előkelők udvarházakban laktak, amelyek agyagfallal voltak körbekerítve, és kisebb épületek álltak körülöttük. Esetenként kerítés nem is volt, hanem csak az udvarház a körülötte álló kunyhókkal. Volt olyan udvarház is, ahol a belső udvaron jurta állt, ami valószínűleg a tulajdonos nyári szállása volt. Az udvarházakhoz gazdasági épületek, istállók is tartoztak. A város nyugati részén a szegényebbek laktak kisebb vályog- vagy faházakban, és itt álltak a kézművesek műhelyei is. Ebben a negyedben közös víztározók és közkutak is voltak.²⁰

A kortársak leírásai, valamint a régészeti analógia alapján úgy tűnik, hogy Etil egyrészt magán viselte a közép-ázsiai városok jegyeit (tégla- és vályogépületek, falak, citadella, mecsetek, piacok, fürdők) és a nomád környezetre utaló vonásokat egyaránt (sátrak, jurta alakú építmények, rendezetlen, nagyobb terek az épületek között, tervezett utcák hiánya stb.).

¹⁹ Fljorov: *Itil: mi várhatja a régészeket*, 21., 31. Jurta formájú kunyhók a kelet-európai steppe (és a Kárpát-medence) területén több helyen kerültek elő települések ásatásaikor. Flërov, Valerij S.: *Rannesrednevekoveje jurtoobraznye žilišča Vostočnoj Evropy*. Moskva, 1996.; Vasil'ev, D. V.: *Jurtoobraznye žilišča Samosdel'skogo gorodišča*. In: *Rus' i Vostok v 9-16 vv.* Red. Makarov, N. A. – Koval', Ju. V. Moskva, 2010. 163–175. Szamoszgyelka lehet az Etil után azon a területen kialakult Szakszin helye, de lehet, hogy alatta Etil maradványai találhatóak. Lásd a jelen tanulmány 72. jegyzetét.

²⁰ Fjodorov-Davidov, German A.: *Az Aranyhorda földjén*. Ford. Ágh A., utószó Fodor I. Budapest, 1982. 112–114.; Egorov, Vadim L.: *Istoričeskaja geografija Zolotoj Ordy v 13-14 vv.* Moskva, 2009². 113–114. Az Arany Horda városairól: Fjodorov-Davidov, German A.: *Zolotoordynskie goroda Povolž'ja*. Moskva, 1994.; Ó-Szeráj udvarház jellegű épületeiről: Zilivinskaja, Emma D.: *Usad'by zolotoordynskih gorodov*. Astrahan', 2008.; Vásáry István: *Az Arany Horda*. Budapest 1986. 241–246.

Éppen ezért van, aki úgy gondolja, hogy Etil és a hozzá hasonló települések nem városok, hanem nomád fejedelmi szállások, táborvárosok voltak. Györffy György a nomád város (fejedelmi székhely, *ordu*) három típusát különböztette meg: 1. mozgó tábor, 2. hosszabb időn át egy helyben lakott udvarhely, 3. kereskedő és iparos város. A mozgó tábor a nyári és a téli szállás közötti útvonalat tette meg, a téli és a nyári szállás állandósult, majd idővel az egyik körül kisebb-nagyobb állandó települések alakultak ki, így fejedelmi székváros jött létre.²¹ Kérdés, hogy Etil esetében mennyiben beszélhetünk város kialakulásáról. Alekszandr Gadlo szerint nemigen, ugyanis ő inkább egy nagy tábornak, mintsem városnak vélte Etilet. Igaz, a 'város' szót is használta vele kapcsolatban, de ez nála inkább csak a fogalomhasználat következtelensége vagy hiányossága.²² Hasonlóan kétségei voltak Borisz Zahogyernek is, aki a 'város' szó helyett vagy a mellett a „jelentős lakossággal rendelkező hely” kifejezést használta Etilre.²³ Fljorov szintén bizonytalan ebben a kérdésben, kételyét kérdőjellel jelzi: „Etil – város?” Végül arra a következtetésre jut, hogy a települést egy városkezdeménynékné lehet tartani, amelynek teljes kialakulására azonban nem volt idő.²⁴

Fontos megjegyeznünk ugyanakkor, hogy a 'város' kifejezést maguk a kortársak, a muszlim szerzők használták Etillel kapcsolatban: számukra a település magától értetődően város volt. Az iszlám világban a város legfontosabb ismertetőjegye a (nagy)mecset volt,²⁵ de a kormányzói palota és a piactér is fontos tartozéknak számítottak.²⁶ A közép-ázsiai városok az iszlám előtti időből örökölték a szerkezetüket, amely a fallal körülvett belső városból (*sahrisztán*), a kormányzói palotából és a *suburbiumokból* (*rabad*) állt össze.²⁷ Mivel Etil-Khazaránban királyi palota, mecsetek és piacterek is rendelkezésre álltak, valamint a város nagy kiterjedésű volt sok lakossal, nem is lehetett a korabeli muszlim utazó számára más, mint város. Egyébként a mongol kori nyugati utazók is ezt a kifejezést használták a mongol városaira.

Etil kialakulásának kérdései

A Volga melletti kazár főváros kialakulását a kutatás általában azzal hozza összefüggésbe, hogy a 8. század első felében a kazárok a Kaukázusból áthelyezték székhelyüket a Volgatorokolat mellé.²⁸ Azonban, ha egy kicsit jobban elkezdünk vizsgálni, ezzel a megállapítás-

²¹ Györffy György: *Budapest története az Árpád-korban*. In: *Budapest története 1.* Szerk.: Gerevich L. Budapest, 1973. 233–234.; úó.: *Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig*. Budapest, 1997. 33–36.

²² Gadlo, Alekszandr V.: *Etničeskaja istorija Severnogo Kavkaza 4-10 vv.* Leningrad, 1979. 176.

²³ Zahoder, Boris N.: *Kaspijskij svod svedenij o Vostočnoj Evrope. Gorgan i Povolžje v 9-10 vv.* Tom. 1. Moskva, 1962. 172.

²⁴ Fljorov: *Itil: mi várhatja a régészeket*, 29–30.

²⁵ Bolšakov, Oleg G.: *Srednevekovyj gorod Bližnego Vostoka (7 – seredina 13 v.)*. Moskva, 2001². 59. Al-Mukaddaszi osztályozását elemzi, aki a 10. században a legfontosabb kritériumnak a nagy-mecset meglétét tartotta, és a városokat nagyság és jelentőség szerint különböző csoportokba sorolta.

²⁶ Jakubovskij, A. Ju.: *K voprosu ob istoričeskoj topografii Itilja i Bulgara v 9–10 vekah*. Sovetskaja Arheologija, 10. (1948) 266.; Cahen, Claude.: *Az iszlám. A kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig*. Ford. Sárközi J. Budapest, 1989. 166.

²⁷ Bartold, V. V.: *Four Studies on the History of Central Asia*. Transl. Minorsky, V. – Minorsky, T. Vol. 1. Leiden, 1956. 14.

²⁸ Dunlop, Douglas M.: *The History of the Jewish Khazars*. Princeton, 1954. 108.; Minorsky, Vladimir.: *A History of Sharvān and Darband in the 10th-11th Centuries*. Cambridge, 1958. 106.; Artamonov, Mihail I.: *Istorija hazar*. Leningrad, 1962. 234–235.; Bartha Antal.: *A magyar nép őstör-*

sal kapcsolatban kételyünk ébredhet. A következőkben arra a kérdésre próbálok választ adni, hogy mikor keletkezett a város, milyen körülmények között, és mely tényezők lehetettek létrejöttének okai.

Mint fentebb láttuk, a 9–10. században az írott források egyértelműen a Volga mellett említik a kagán székhelyét. De mikor keletkezett a szóban forgó város? Az első biztosnak tekinthető említések a 9. század első feléből származnak: Ibn Khurdádzbih útleírása, egy bizánci püspökségi jegyzék és al-Khvarizmi híradásai.

Ibn Khurdádzbih „Utak és országok könyve”-nek a 840-es években már elkészült egy korai változata,²⁹ amelyben a rusz kereskedők útjának leírásakor említi Khamlíkh városát, amelyhez a Tanaiszon (?) (Don?), a „Szaklabok folyóján” történő utazás után értek a kereskedők, és ezt követően a Kaszpi-tengeren folytatták útjukat.³⁰ Ha itt tényleg a Donról van szó, akkor mindez első látásra ellentétben áll a földrajzi tényekkel és mai tudásunkkal. A legvalószínűbb, hogy ebben az esetben egy olyan utazás leírását látjuk, amely a Dnyeper – Fekete-tenger – Azovi-tenger – Don – szárazföldi átkelő a Volgára – Volga – Kaszpi-tenger útvonalat követte.³¹ Az itt szereplő Khamlíkh, a kazárok városa pedig nem más, mint a Dzsájháni-hagyományban is szereplő *Khamlíkh (= *Khutlug) név. Ibn Khurdádzbih azonban máskor is említi Khamlíkh városát és folyóját, amiről azt állítja, hogy a Kaszpi-tengerbe ömlik. Ez a forráshely elárulja, hogy a nevezett város a Volgánál feküdt.³²

A második korai adatot egy bizánci püspökségi lista tartalmazza. A krími Dorosz püspökségének több térítő püspökséget rendeltek alá, ezek között szerepel egy *Astil* (Etil) nevű püspökség. A felsorolás után ez utóbbi névhez egy rövid megjegyzést is mellékeltek, amely szerint *Astil* (Etil) nemcsak Kazária folyójának, hanem egy *kastronnak* a neve is.³³ A szóban forgó püspökségi jegyzék összeállítását korábban a 8. századra keltezték (733–746),³⁴

ténete. Budapest, 1988. 262.; Zimonyi, István: *The Origins of the Volga Bulgars*. Studia Uralo–Altaica, 32. Szeged, 1990. 67–68.; Brook, Kevin A.: *The Jews of Khazaria*. Northvale, New Jersey and Jerusalem, 1999. 28.; A kérdéssel kapcsolatos írott forrásokat Dieter Ludwig gyűjtötte össze: *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*. Bd. 1–2. Münster, 1982. II. 251–253.

²⁹ Ibn Khurdádzbih „Utak és országok könyve” című művének keltezésekor egy korábbi (845 körül) és egy későbbi (885 körül) redakcióval számolnak, Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/1. 41–42. Más vélemény szerint az egész mű a 880-as években keletkezett: Bulgakov, P. G.: „*Kniga putej i gosudarstv*” *Ibn Hordádzbeha (k izučeniju i datirovke redakcij)*. Palestinskij Sbornik, 3 (1958) 66. 127–136.

³⁰ Lewicki, T. (ed.): *Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny*. Tom. 1. Wrocław–Kraków, 1956. 76–77. A **Tanīs* („*Tanais*” = Don) név egy rekonstruált alak, a kéziratokban különböző romlott alakok állnak, ez nagyban bonyolítja a kérdést. Két lehetőség van: 1. Nem „*Tanais*” volt eredetileg ott, tehát nem is a Donról van szó. 2. Vagy mégis *Tanais*/Don a kérdéses név, de érdemes figyelembe venni, hogy a korabeli tudomány egyes képviselői a Volgát és a Dont egy folyó két ágának tartották. Történi kísérlet más szövegjavításra is, a kérdéstről részletesen például: Lewicki: *Źródła arabskie*, I. 133–137.; Džakson, Tatjana N. – Kalinina, Tatjana M. – Konovalova, Irina G. – Podosinov, Aleksandr V.: „*Russkaja reka*”. *Rečnye puti Vostočnoj Evropy v antičnoj i srednevekovoj geografii*. Moskva, 2007. 120 skk.

³¹ Pritsak, Omeljan: *An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of ar-Rūs in the Second Half of the Ninth Century*. *Folia Orientalia*, 12. (1970) [1971] 241–259.

³² Lewicki: *Źródła arabskie*, I. 72.; Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/1. 120.: „*Ġurġān-tól Hamlīh-ig, amely a šaqāliba földjéről jövő és Ġurġān tengerébe[= Kaszpi-tenger, P. Sz.] szakadó folyó partján fekszik, kedvező szelek mellett a tengeren nyolc nap van.*”

³³ Darrouzès, J. A.: *Notitiae episcopatum ecclesiae constantinopolitanae*. Paris, 1981. 241–242.

³⁴ Moravcsik Gyula.: *A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység*. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. Serédi J. Budapest, 1938. (repr. 1988.)

újabbban azonban a 9. századra, vagy legalábbis 787 és a 9. század vége közé.³⁵ A forrásban kétségtelenül a Volgáról esik szó, és a kelezést figyelembe véve itt is legkorábban a 8–9. század fordulója körüli időben említik Etilt. A 9–10. században a *kastron* szó nemcsak erődöt, hanem várost is jelenthetett.³⁶

A harmadik korai adat al-Khvárizmí földrajzában található. Eszerint volt egy *al-Khazar* nevű város, amelynek a földrajzi koordinátáit is megadta.³⁷ Azok alapján azonban ez a hely nem a Volga mellett, hanem jóval keletebbre, a Szir-darja vidékén volt. Könnyen lehetséges, hogy itt a Don (Tanais) és a Szir-darja (Iaxartes-Tanais) folyóknak az összetévesztéséről van szó (Ptolemaiosz is ezért helyezte a hunokat a Don mellé az i. sz. 2. században). A kazár székváros azonban a Volga mellett feküdt, így még egy tévedés történt. A szerző valószínűleg összetévesztette a Dont és a Volgát.³⁸ Ha ez a magyarázat helytálló, akkor itt is megállapítható, hogy a 9. század eleji kazár székvárosról van szó, amely a Volga mellett terült el.

Mi a helyzet az ennél korábbi időre vonatkozó forrásokkal? Bizonyítják-e Etil 9. század előtti létezését? Ismerünk néhány utalást erre vonatkozóan. Például Ibn al-Fakíh al-Hamadáni (9. század vége) szerint Khoszrau Anusirván szászánida sah (531–579) építtetett egy sor várat (várost), többek között a kazárok földjén lévő Balandzsart, Szamandart és Khazaránt is. A híradás hitele erősen kétséges, mivel nem sokkal később azt olvashatjuk benne, hogy Balandzsart egy Balandzsar nevű Jáfet-utód építtette.³⁹ Az építő neve nyilván fiktív, a település nevéből alkotott személynév a középkori irodalomban másutt is előfordul: hasonló etimológiákkal találkozunk például a magyar Anonymus gestájában is. Még valószínűtlenebbé teszi ezt az állítást a 7. századi örmény geográfia egyik megjegyzése, amely szerint az Etil folyó (Volga) egyik szigetén találtak menedéket a kazárok elől menekülő ber-

197–198.; Moravcsik, Gyula: *Byzantinoturcica. 1. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. 2. Die Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen.* Bd. 1–2. Berlin, 1958. (repr. 1983). Bd. I. 463–465., II. 78.

³⁵ Borodin, O. R. – Gukova, S. N.: *Istorija geografičeskoj mysli v Vizantii.* Sankt-Peterburg, 2000. 95.; Ivanov, Sergej A.: *Missija vostočnohrišćianskoj cerkvi k slavjanam i kočevnikam: evolucija metodov.* In: Florja, Boris N. (red.): *Slavjane i ih sosedi.* Vyp. 10. Slavjane i kočevnoj mir. Moskva, 2001. 30.

³⁶ Šuvalov, P. V.: *Analiz terminologii kak metod issledovanija istorii teksta (na primere izobraženija goroda v sočinenijah Konstantina Bagrjanorodnogo).* In: *Problemy social'noj istorii i kul'tury srednih vekov.* Otv. red. Kurbatov, G. L. Leningrad, 1986. 80., 84.

³⁷ Kalinina, Tatjana M.: *Svedenija rannih učenyh Arabskogo halifata. Teksty, perevod, kommentarij.* Moskva, 1988. 40.; Lewicki: *Zródla arabskie*, I. 22–23.

³⁸ Maróth Miklós: *Al-Huwārizmī Közép-Ázsiáról.* Antik Tanulmányok, 23. (1976) 205. Egy másik magyarázat is lehetséges: al-Khvárizmí nem tévedésből helyezte Közép-Ázsiába a kazárokat, hanem esetleg ez kapcsolatban lehet az eredetükkel, amelynek mondája Szíriai Mihály († 1199) krónikájában olvasható: Kmoskó Mihály: *Szír írók a steppe népeiről.* Szerk. Felföldi Sz. Budapest, 2004. 194.; Kalinina: *Svedenija rannih*, 74–77. Érdemes megjegyezni, hogy középkori nyugati térképeken feltűnik a kazárok egy Samarcha nevű városa Közép-Ázsiában, ez azonban tévedésre vezethető vissza: például Chekin, Leonid S.: *Samarcha, city of Khazaria.* Central Asiatic Journal, 33. (1989) 8–35.

³⁹ Lewicki: *Zródla arabskie do dziejów slowiańszczyzny.* Tom. 2/1. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969. 32. A szövegkiadásban szereplő *Khazarán* név rekonstruált alak: Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/1. 144., 515. jz. Lehetséges, hogy a szerző nem a kazáriai városra gondolt, hanem összekeverte *Qabala* városával, amely Arránban volt (kaukázusi Albánia, mai Azerbajdzsán köztársaság), és amelyet al-Baladzuri szerint „Kazár”-nak is neveztek. *Ibn Jābir al-Balādhuri: Kitāb Futūh al-Buldān. The Origins of the Islamic State.* Transl., annot., notes: Hitti, Philip Kh. Vol I. New York, 1968². 305–306., de itt az építtető Kavád sah (488–496., 498–531).

szilek, keletről és nyugatról oda járnak a bolgárok, és ott töltik a telet.⁴⁰ A forrás a folyót hetvenágúnak nevezi, ami a delta környékére utal, de nem említ semmilyen várost ezen a vidéken, tehát ha Etil-Khazarán a 7. század végén nem létezett, akkor valószínűleg a 6. században, Khoszrau sah idején vagy uralkodása utáni években ugyanez volt a helyzet.

A város keletkezésének körülményeire világít rá al-Maszúdí értesülése, amely 8. századi eseményekre nyúlik vissza. Az arab történetíró a kazárok korai fővárosáról két különböző tudósítást közöl. Az „*Aranymezők*” című könyvében azt írja, hogy egykor Szamandar volt a kazárok fővárosa, majd később Etil vette át ezt a szerepet.⁴¹ Az ugyancsak általa írt „*Figyelmeltetés és visszapillantás*” című könyvben pedig azt olvashatjuk, hogy a kazároknak, mielőtt Etilbe tették át a székhelyüket, Balandzsar volt a központjuk.⁴²

Maszúdí közlése egyértelműen a kazár főváros áttelepítéséről emlékezik meg. Az azonban nem világos, hogy melyik település, Szamandar vagy Balandzsar volt a főváros korábban (esetleg mind a kettő, előbb az egyik, majd a másik). Balandzsar 722-ben történt arab ostromáról és elfoglalásáról a muszlim történetírók részletesen megemlékeztek.⁴³ Maszúdí idézett szöveghelyeiből az sem derül ki, hogy mikor került a kazár főváros a Volga mellé. Ennek időpontját azon források alapján próbálták meghatározni, amelyek már a 8. század eseményei kapcsán említik a kazár kagán székhelyét. Mivel Balandzsar 722-ben (rövid időre) arab kézre került, a lehetséges alsó időhatár ez az év. Egyes vélemények szerint 723 után nem sokkal már a Volgánál volt a kazárok székhelye.⁴⁴ Douglas Dunlop szerint a főváros áthelyezésére a 730-as években került sor. Szerinte a 729-es arab–kazár háborúról szóló beszámoló azon adata, amely a kazár székhely elfoglalásáról szól, valójában a 737-ben történt eseményeket tartalmazza, így Etil léte a Volgánál még kétséges.⁴⁵ Al-Maszúdí híradásainak fényében Etil kezdetei tehát valamikor 723 és 737 közötti időszakra tehetők. Mindez persze nem jelenti azt, hogy az arab fenyegetés már 723 körül azonnali lépésre ösztönözte a kazárokat. Az új székhely áttelepülése ennél későbbi években is történhetett. A ki-

⁴⁰ Hewesen, R. (introd., transl., comment.): *The Geography of Ananias of Širak (Ašxarhaç'oyc')*. Wiesbaden, 1992. 55., 110.; Paulik Ágnes: „A világ bemutatása”. *Egy 7. századi örmény Földrajz a steppe népeiről*. In: Források a korai magyar történelem ismeretéhez. Szerk. Róna-Tas A. Budapest, 2001. 47.

⁴¹ Barbier de Meynard, C. – de Courteille, P. (eds., transl.): *Maçoudi: Les prairies*. II. 7. (javított kiadása: Pellat, Charles. Vol. 2. Beyrouth, 1966. 212.; Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/2. 170.: Szamandar városát „jelenleg kazár néptömeg lakja; mégpedig azért, mivel az idők kezdetén bevették, mégpedig Sulaymān ibn Rabī'a al-Bāhili – Allah legyen hozzá irgalmas! – vette be, mire a király Āmol városába költözött. E város s az előbbi között hat nap a távolság.” Āmol Atil (Etil) nevének romlott alakja.

⁴² De Goeje, M. (ed.): *Kitāb at-tanbīh*. Bibliotheca Geographorum Arabicorum, VIII. Leiden, 1894. 62.; Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/2. 205–206: „...a kazárok folyója, amely Atil, a kazár birodalom jelenlegi székvárosa mellett halad el; birodalmi székhelyük ugyanis annakelőtte Balanğar városa volt.”

⁴³ Dunlop: *The History of the Jewish Khazars*, 64–65.; Zimonyi: *The Origins of the Volga Bulghars*, 64–67.

⁴⁴ Minorsky: *A History of Sharvān and Darband*, 106.; Artamonov, Mihail I.: *Istorija hazar*, 234.; Zimonyi István: *A kazárok szerepe Kelet-Európában*. Magyar Tudomány, 41. (Új folyam) (1996) 8. sz. 954.; Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1997². 182–183. Egy kései forrás, a Derbend Nāme szerint a kazárok székhelye a 720-as években az Etil folyónál volt. Kazem-Beg, M. A.: *Derbend-Nāmeḥ or History of Derbend*. Transl. from a select Turkish Version. Sankt Peterburg, 1851. 65. Megbízhatósága azonban kérdéses, adataira nem mindig lehet építeni.

⁴⁵ Dunlop: *The History of the Jewish Khazars*, 50., 69., 108.

rályi (kagáni) székhely mellett a városi jellegű település kialakulása pedig még hosszabb időt vett igénybe.

Van azonban még egy városnév, amely bonyolítja a kérdés megoldását. Ez pedig a „Fehér” nevű város, amely többször is szerepel a 8. századi arab–kazár harcok leírásakor felbukkan mint a kazárok központja, és szerepel a 9. századi Ibn Khurdádzbih Kazáriát bemutató fentebb idézett könyvében is, valamint 10. századi szerzőknél is. Tehát úgy látszik, hogy ez a város már a 8. században fennállt, ahogy a 9–10. században is. Kérdés, hogy azonos lehet-e a későbbi Etillel, vagy egy másik városról van szó. Ibn Khurdádzbihnél mindezenre két külön városként tűnnek fel.⁴⁶

A korai adatok a következők: al-Tabarí (839–923) Abd al-Rahmán ibn Rabíja arab hadvezér hadjáratának leírásakor megemlíti, hogy 642-ben a parancsnoksága alatt álló lovaság egészen „Fehér” (város)-ig (al-Baydā) ment előre a türkök (kazárok) földjén, ami 200 farszakh (körülbelül 1200 km) távolságra feküdt Balandzsar városától.⁴⁷ Ibn al-Aszír (1160–1233) a 111 (= 729)-ben vívott arab–kazár háború eseményeinek sorában elbeszéli a kazáriai „Fehér” város elfoglalását.⁴⁸ A 119. (= 737.) évi arab–kazár háború leírásakor szintén szerepel a kazár kagán székhelye, „Fehér” város. Ekkor Muhammad ibn Marván arab hadvezér hadjáratot vezetett a Kaukázustól északra elterülő vidékek ellen. Ibn al-Aszír és Ibn Aszám al-Kúfi szerint Azerbajdzsán, Armenia és az alánok országa után a kazárok területére is benyomult. Eljutott a kazár kagán székhelyéig. A kagán elmenekült előle egészen a hegyvidékig.⁴⁹

⁴⁶ Lewicki: *Zródła arabskie*, I. 72–73.; Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/1. 120.: „A kazárok városai: Hamliḥ, Balanġar és al-Baydā” [„Fehér”]. Emellett megemlíti még Balandzsart és Szamandart is, de nem a kazárok városai sorában. Mukaddaszi: *Descriptio imperii*, 355.; Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/2. 132.: (Kazária) „fővárosa Atil. Egyéb városai: Bulgār, Samandar, Suwār, Baġand, Qišwī, Hamliḥ, Balanġar és al-Baydā.” Hudūd al-ġalam: Ātil, Samandar, Hamliḥ, Balanġar, Baydā, Sāvġar, H.tl.ġ, L.kn, Swr, Ms.t. Minorsky, Vladimir: *Hudūd al-ġalam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. 982 A. D.* Gibb Memorial Series 11. London, 1937. 161–162.

⁴⁷ *Annales auctore Abu Dġafar Mohammed ibn Dġarir at-Tabarī*. Ed.: Barth, J. – Nöldeke, T. – Loth, O. etc. Leiden, 1881–1882. 2268.; *The History of al-Tabarī. Vol. XIV. The Conquest of Iran*. Transl., annot.: Smith, G. Rex. New York, 1994. 39. „Tényleg Balanġar-ban portyázott ‘Omar idejében anélkül, hogy e portyázás alkalmával egyetlen asszony özvegyé vagy egyetlen gyermek árvává lett volna; lovassága portyázás közben al-Baydā’-ig jutott, kétszáz farszakh távolságra Balanġartól, azután ismét portyázott és sértetlenül tért haza.” (Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Történetírók. Kézirat.*) [Köszönettel tartozom Zimonyi Istvánnak, hogy az említett kéziratot rendelkezésemre bocsátotta.] Vannak, akik azt gondolták, hogy Tabarí a 22. év (642) alatt elbeszélte eseményei tévedésből kerültek oda. Tíz évvel később, 652-ben az arabok nagy csatát vívtak a kazárokkal Balandzsar mellett. Tabarí a tíz évvel későbbi összecsapásról 642-re keltezte is beszámolt, tehát tulajdonképpen kétszer mesélte el ugyanazt két különböző évszám alatt. Marquart, J.: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig, 1903. 491.; Dunlop: *The History of the Jewish Khazars*, 50–51.

⁴⁸ Tornberg, C. J. (ed.): *Ibn el-Athiri chronicon quod perfectissimum inscribitur*. Vol. 5. Leiden, 1871. (repr. 1982.) 158. „Ugyanebben az esztendőben Hišām al-Ġarrah ibn ‘Abdallah al-Hakamī-t tette meg kormányzónak Armenia élére, felmentve saját testvérét, Maslamah ibn ‘Abd al-Malik-ot. Amaz a khazarok földjére Tiflisz vidéke felől nyomult be és fővárosukat, al-Baydā’-t bevéve sértetlenül fordult vissza. Erre a khazarok gyülekezni kezdtek, seregeiket összevonták s az iszlám országai ellen nyomultak.” (Kmoskó M. fordítása: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Történetírók. Kézirat.*)

⁴⁹ Tornberg, C. J. (ed.): *Ibn el-Athiri chronicon*, V. 215.; *Abu Muhammad Ahmad ibn A’sam al-Kufi: Kniga zavoevanij (izvlečenija po istorii Azerbajdzšana 7-9 vv.)*. Perv.: Bunijatov, Z. M. Baku, 1981. 48–52.; Togan: *Ibn Faḡlān’s Reisebericht*, 296. (Muḡammad ibn Marwān) „eljutott al-

A szakirodalomban két álláspont alakult ki. Az egyik támogatói a kazárokról szóló muszlim források „Fehér” városnevét a Volga melletti Etil városával azonosítják.⁵⁰ A hadjáratok közül a 737-ben vezetett nagy támadás útvonalát egészen a Volga középső folyásáig terjesztik ki. Ezt nemcsak a hadjárat útvonala, hanem az elbeszélésben szereplő „Szaklabok folyója” és a *szaklab* népnév is alátámasztja, sőt tudjuk, hogy Muhammad ibn Marván parancsnok húszezer *szaklabot* telepített délre a hadjárat után. Ibn al-Aszír és al-Kúfi közlik a legrészletesebb beszámolót erről a hadjáratról. A Kaukázus-vidék leírása teszi ki tudósításuk nagyobb részét. A kazár uralkodói székhely elérése után az arabok üldözték a menekülő kagánt, aki a hegyekig hátrált. A szóban forgó hegységet egyesek az Urállal, illetve az itt szereplő folyót a Volgával azonosítják. Az arab *ṣaqāliba* szó ugyanis nemcsak szlávokat vagy szláv rabszolgákat jelent, hanem a muszlim forrásokban Kelet-Európa erdei népeire (szlávok, baltiak, finnek stb.) szintén vonatkozik.⁵¹

A másik álláspont szerint a 8. századi eseményekben szereplő „Fehér” város nem azonos a Volga parti Etillel, és az arab seregek nem is jutottak el a Volgáig. Alekszandr Tortika szerint például csak a Kaukázus északi oldaláig, a Kuma folyó síkságáig hatolt a 737-ben vezetett hadjárat.⁵² Alekszej Novoszelcev a 7–8. századi eseményekben szereplő „Fehér” várost a Kaukázus vidéki Szamandarral azonosította.⁵³ Ezt támasztja alá szerinte egyrészt a két név jelentésbeli azonossága. Novoszelcev ugyanis a különböző forrásokban szereplő Szamandar nevekben valamilyen középíráni nyelvből megfejthető *Saman dār* alakot tételzett fel, ami „Fehér ház”-at jelent. Ezt a nevet vették fel a kazárok is, amikor a város a birtokukba került. Az arab *al-Bayḏā* ’fehér’ elnevezés az eredeti iráni névalak fordítása. A két név jelentésbeli azonosságán túl a muszlim szerzők (elsősorban azok, akik a 9–10. században alkottak, és még pontos értesüléseik voltak a kazárokról) döntő többsége nem említi egyszerre és együtt Szamandart és *al-Bayḏā*-t. Ugyanarról a városról lenne tehát szó, csak ennek két különböző nevét ismerték.⁵⁴

Novoszelcev a kérdéses folyót a Donnal azonosította⁵⁵ (míg Tortika a Kumával), amelynek a neve Ibn Khurdádzbihnél „Szaklabok folyója”.⁵⁶ Marván hadjárata volt az egyetlen, amely messze (?) a Kaukázustól északra eső területet érintett. Amennyiben az útvonala nem a Volga felé vezetett, akkor ez azt jelentheti, hogy „Fehér” város nem azonos Etillel.⁵⁷

Bayḏā-ba, ahol a kagán tartózkodni szokott. A kagán elmenekült előle.” Vö.: Czeglédy K.: *Šarkel*. Magyar Nyelv, 48. évf. (1952) 82.

⁵⁰ Marquart: *Osteuropäische*, 3.; Artamonov: *Istorija hazar*, 388.

⁵¹ Togan: *Ibn Faḏlān's Reisebericht*, 302–307.; Zimonyi: *The Origins*, 70–75.

⁵² Tortika, Alekszandr: *Severo-Zapadnaja Hazarija v kontekste istorii Vostočnoj Evropy*. Har'kov, 2006. 287–288.

⁵³ Szamandar lokalizására a mai Dagesztán területén több helyszín is szóba került (Tarku, Mahackala környéke, Sjolkovszkoe gorogyiscse), vö.: Magomedov, Murad. G.: *Obrazovanie hazarskogo kaganata*. Moskva 1983. 52–60.; Novoszelcev, Aleksej P.: *Hazarskoe gosudarstvo i ego rol' v istorii Vostočnoj Evropy i Kavkaza*. Moskva, 1990. 128.

⁵⁴ Novoszelcev: *Hazarskoe gosudarstvo*, 125–128.

⁵⁵ Novoszelcev: *Hazarskoe gosudarstvo*, 184–186.; Vékony Gábor: *A kazár kérdés II. Életünk*, 30. évf. (1992) 8-9. sz. 1036.

⁵⁶ Egy másik értelmezés szerint az arab „*nahr aṣ-ṣaqāliba*” kifejezés „a rabszolgák folyója”-t jelenti, azokat a vízi utakat, amelyeken a rabszolgakereskedelem folyt. Pritsak, O.: *The Origin of Rus'*. Vol. 1. Cambridge (Mass.), 1981. 25.

⁵⁷ Az itt szereplő *al-Bayḏā* nevet Sarkellel is kapcsolatba hozták. Goldelman, N.: *On the Location of the Khazarian City of al-Bayda*. Archivum Eurasiae Medii Aevi, 10. (1998–1999) 63–71. Ennek legnagyobb akadálya azonban, hogy Sarkel 737-ben még nem létezett. Az ellentmondás csak úgy

Összegezve a fentieket, a 9. századnál korábbi időszakra vonatkozóan nem tudjuk biztonsággal megállapítani, hogy Etil létezett-e már a Volgánál mint kagáni székhely, és volt-e ott város. Másfelől viszont több körülmény is alapot adhat arra, hogy Etil mint állandó kagáni főváros alapítását a 8. század közepénél későbbre keltezzük. Czeglédy Károly például 766 utánra keltezte Etil megalapítását, függetlenül a kaukázusi harcoktól.⁵⁸

Figyelembe kell venni még egy lényeges körülményt. A kazár kagánnak valószínűleg egyidejűleg több szálláshelye is volt. A kérdés szempontjából fontos adat, hogy egy örmény forrás a 8. század közepén, V. Konstantinos bizánci császár (741–775) uralkodása idején a kazár kagán rezidenciáját a Krím-félszigeten lévő Kericsben említi.⁵⁹ Ez az adat ráirányítja a figyelmet Kazária nyugati részeire. Nem hagyható figyelmen kívül még akkor sem, ha a benne elbeszéli eseményeknél később keletkezett,⁶⁰ mert a muszlim forrásoktól független adatokat tartalmaz. A Krím-vidék nem szerepel a kazár–arab háborúkban, nem tudunk arról, hogy ide eljutottak volna arab csapatok. A kazár–bizánci viszony barátinak minősíthető a 8. században, ekkor dinasztikus kapcsolat is létesült a két hatalom között. A Krím-vidék gazdagsága szintén vonzó lehetett a kagáni udvar számára. Feltételezik, hogy a kazárok előtti időben Kuvrat bulgár kánnak a Tamany-félszigeten lévő Tamatarkhában volt a székhelye, amely a korai középkorban is virágzó város volt.⁶¹ A kazárok pedig Kuvrat örökébe léptek, miután elfoglalták országát.⁶² A 8. század első felében ez a vidék mindenképpen

oldható fel, hogy feltételezzük, hogy volt egy (vagy több) „Fehér” nevű vár azon a helyen vagy a közelben, ahol a későbbi Sarkel felépült, és ennek (ezeknek) a neve került át a későbbi Sarkelre (például Czeglédy: *Sarkel*, 82.; Golden: *Khazar Studies*, 243.). Valóban volt egy másik vár is a jelenleg Sarkelnek tartott Cimljanszk-bal parti erőd közelében, a Don jobb partján. Fodor István: *Kazárok és kabarok*. In: Magyarrá lett keleti népek. Szerk. Szombathy V. – László Gy. Budapest, 1988. 81. A Don jobb parti, egyébként egykori nevén nem ismert erőd falai fehér mészkőből épültek, ami alapot adhatott a „Fehér (vár)” elnevezésre. Más vélemény szerint a jobb parti erőd nem a fehér köveiről vagy az előkelőséget, uralkodói hatalmat szimbolizáló fehér színről kapta a nevét, hanem a kazár birodalomban is meglévő égtájakkal összekapcsolt színszimbolika alapján. A birodalom nyugati feléhez a fehér szín kapcsolódott. Vékony: *A kazár kérdés*, II. 1036–1037.; a fehér várak nevének eredetéről Sinkovics Balázs: *Fehérvár helyneveink*. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk. Felföldi Sz. – Sinkovics B. Budapest, 2001. 132–133. Az újabb kutatások eredményei arra mutatnak, hogy a vár területén a 9. század első harmadában egy rövid ideig, néhány évtizedig létezett egy település, amelynek kőfalai csak valamikor a 9. század második felében épültek, miután a település valamilyen ellenséges támadás nyomán elpusztult Pletneva, Svetlana A.: *Istorija odnogo hazarskogo poselenija*. – *The History of a Khazarian Settlement*. Rossijskaja Arheologija, 37. (1993) No. 2. 62–63.; Flerov, Valerij S.: *Pravobereznaja cimlanskaja krepost' (problemy planigrafii i stratigrafii)*. – *The right bank Tsimljanskaja Fortress (problems of planigraphy and stratigraphy)*. Rossijskaja Arheologija, 40. (1996) No. 1. 100–113. Néhány éve felfedeztek egy harmadik erődöt is a közelben.

⁵⁸ Czeglédy Károly: *A korai kazár történelem forrásainak kritikájához*. A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei, 15. évf. (1959) 123–124.; Czeglédy, Károly: *Khazar Raids in Transcaucasia 762–764 A. D.* Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 11. (1960) 76.

⁵⁹ Bayan, G. (publ. et trad.): *Le Synaxaire Arménien de Ter Israel*. In: Griffin, R. – Nau, F: *Patrologia Orientalis*. Tom. 21. Paris, 1930. 872.

⁶⁰ Ludwig: *Struktur und Gesellschaft*, II. 52–53., 264. jz.

⁶¹ Pletneva, Svetlana A.: *Hazary*. Moskva, 1976. 21. Alekszej Novoszelcev felvetette a lehetőségét, hogy a korai középkorban a „Kerics” névvel mind a Kericsi-, mind pedig a Tamany-félszigetet egyaránt jelölték (Novoszelcev: *Hazarskoe gosudarstvo*, 133.). Ebben az esetben az örmény forrásban szereplő kagáni székhely lehetne a Tamany-félszigeten, a Kubán-torkolatnál is.

⁶² Az biztos, hogy a 7. század végén volt valamilyen kagáni székhely a Krím környékén, ez derül ki legalábbis Hitvalló Theophanes és Nicephorus pátriárka elbeszéléseiből, amelyek a száműzött

kedvezőnek tűnhetett mint uralkodói székhely: egy szövetséges birodalom közelében, egy nagy hagyományokkal bíró városiasodott területen feküdt, amely a vonzó gazdagságot tesztelte meg, és viszonylag távol esett az arab veszélytől. Természetesen számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy egyidejűleg több székhelye is volt az uralkodónak, aki más-más helyen töltötte az év egyes időszakait, ahogyan erre a későbbi források a 9–10. században utalnak is. Az arab fenyegetés következtében megváltozhatott ez a rendszer, és a Krím-vidék akár első számú központtá is válhatott a 8. század folyamán.

Az azonban nem derül ki a forrásokból, hogy ez volt-e az első számú székhely ekkoriban. A Krím-félsziget nyújtotta előnyök ellenére a 9–10. században mégsem itt volt a főváros. Ennek az lehet az oka, hogy Kazária egyre erőteljesebben kapcsolódott be a Kelettel folytatott távolsági kereskedelembe. Az iszlám világ érdeklődése Kelet-Európa természeti kincsei (prém, viasz, rabszolga stb.) iránt az arab–kazár háborúk lezárulta után növekedett meg erőteljesen. A Kazárián keresztül áthaladó kereskedelmi forgalomról az írott források mellett a dirhemleletek is meggyőzően tanúskodnak. A kazár területre a dirhemek tömeges beáramlása a 8. század végén–9. század elején indult meg,⁶³ és a Volga volt az egyik legfőbb vízi útvonal ebben a kereskedelemben. A délről északra tartó útvonalak a derbenti (és a darieli) átjárókon át vezettek a Kaukázuson keresztül, és a Kaszpi-tenger partja mellett haladva érték el a Volga torkolatát. A Kaszpi-tengertől délre és északra is vezettek szárazföldi utak, amelyek az alapvetően kelet–nyugati irányú „Selyemút” rendszerébe tartoztak. Ezek az utak haladtak a karavánok Hvárezm, Khoraszán és Belső-Ázsia felől. A Volga-torkolat viszonylag közel esett a közép-ázsiai Hvárezmhez, amelynek jó kapcsolatai voltak Kazáriával a 9–10. században. A Hvárezmből Kazáriába vezető út a Kaszpi-tenger északi partját érintette, itt érte el a Volgát. A kereskedelem adóztatásából származó jövedelmek nagy vonzerőt jelenthettek az uralkodói székhely helyének megválasztásában. Egy ilyen kedvező helynek tűnhetett a Volga torkolatvidéke, így ugyanis mindkét, délről, illetve keletről-délkeletről a Volgához vezető fő kereskedelmi utat ellenőrzés alatt lehetett tartani. Feltehetően ugyanez a kedvező földrajzi helyzet készítette az Arany Horda kánjait „saját” fővárosuknak a Volga alsó szakasza mellé való telepítésére is.⁶⁴

Nem tudjuk pontosan, hogy volt-e már korábban is település a későbbi Etil környékén. Valamilyen településsel, táborral számolni lehet, erre közvetetten utaló adatot találunk a 7. századi örmény földleírásban, de ez nem a kazárok szállása volt. Feltehető, hogy miután az állandó kagáni székhely a Volgához került, akkor kezdődött a város kiépülése. Hasonló lehetett ez a jelenség ahhoz, ami a mongol korban történt. Uralkodói parancsra kezdtek fővárost (vagy egy új fővárost) építeni a Volgánál. A várossá alakulás egyik oka a politikai-adminisztratív központ létrejötte, a másik pedig – ami folyamatosan fenntartotta a város életét – a távolsági kereskedelem volt.⁶⁵ Az uralkodó a telet töltötte a városban, a nyári időszak-

II. Justinianus császár és a kazárok közötti szövetségről szólnak. Čičurov, Igor S.: *Vizantijskie istoričeskie sočinenija: „Hronografija” Feofana, „Breviarij” Nikifora. Teksty, perevod, kommentarij.* Moskva, 1980. 62–65., 163–166.

⁶³ Bálint Csanád: *Az európai dirhem-forgalom néhány kérdése. Századok*, 116. évf. (1982) 1. sz. 5.; Noonan, Thomas S.: *What does historical Numismatics suggests about the History of Khazaria in the Ninth Century?* *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 3. (1983) 266.; Brather, Sebastian: *Frühmittelalterliche Dirham-Schatzfunde in Europa. Probleme ihrer wirtschaftsgeschichtlichen Interpretation aus archäologischer Perspektive.* *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 23–24. (1995–1996) 90–98.

⁶⁴ Fjodorov-Davidov: *Az Aranyhorda földjén*, 92.

⁶⁵ Egorov, Vadim L.: *Pričiny vozniknovenija gorodov u mongolov v 13–14 vv.* *Istorija SSSR*, 13. (1969) No. 4. 42–45.; Novoselcev: *Hazarское gosudarstvo*, 133.

ban máshol tartózkodott.⁶⁶ Egyes vélemények szerint a téli szállása Etilben volt, a nyári a Krímben⁶⁷ vagy délen, a Kaukázusban,⁶⁸ azt is feltételezik, hogy a 860-as években Konstantin-Cirill valahol itt találkozott a kazár uralkodóval.⁶⁹ A mongol kori beszámolók arról tanúskodnak, hogy a nagy kelet-európai folyók, a Dnyeper, a Don, a Volga mentén lakó fejedelmek, főrangú emberek téli szállása a folyó torkolatának környékén volt, nyáron pedig a folyó mentén vonultak észak felé, ahol a nyári szállásuk volt.⁷⁰ A kazár kagánok szálláshelye is így váltakozott a Volgánál, nyáron egy időre kivonultak a városból. Valószínű, hogy csak a téli székhely volt állandó település ebben az időben, a nyári szállás pedig egy sátoortábor.⁷¹

Etil alapításának kérdéséhez jelentős mértékben tudna segítséget nyújtani, ha sikerülne régészetileg azonosítani a várost. Az utóbbi években a mai Asztrahán közelében található Szamoszgyelka lelőhelyen tártak fel olyan településmaradványokat, amelyek esetleg Etilhez tartozhattak, de egyelőre sok a bizonytalanság, a kazár kori településréteg inkább csak sejtés, a felette lévő későbbi réteg, ami talán az Etil után itt állt Szakszín maradványa lehet, jobban tanulmányozható.⁷²

Etil és az „utódtelepülések” szerepe és jelentősége

Etil léte egész Kelet-Európa szempontjából fontos következményekkel járt. A település a kazár birodalom központja, „fővárosa” volt, politikai, gazdasági és kulturális értelemben is. Az egyik legfontosabb szerepe a távolsági kereskedelemben nyilvánult meg. A 9–10. századi források egybehangzóan tanúsítják, hogy kereskedők sokasága érkezett ide az iszlám országokból. Egy részük tovább utazott, de más részük ott helyben kereskedett. Etil egy nagy kereskedelmi lerakat, *emporium* volt, ahol a helyi hatalom irányította a kereskedelmet, vagy legalábbis beleszólása volt abba. A kazároknak mint a birodalom vezető törzsének „külső kereskedelme” jórészt Etilen keresztül folyt, amelyre éppen ezért használhatjuk a „kereskedelmi kapu”, „kereskedelmi kikötő” (*port of trade*) kifejezést, amely a különböző gazdasági intézményekkel rendelkező társadalmak képviselőinek találkozási helye volt.⁷³ A kazár ha-

⁶⁶ Ibn Ruszta (Lewicki: *Zrótla arabskie*, II/2. 28.; Kmoskó: *Mohamedán írók*, I/1. 204.): „...lakosságuk tartózkodási helye téli időben ez a két város, amint a tavasz beáll, a sivatagokba vonulnak s ott maradnak egészen a tél beköszöntéig.”

⁶⁷ Ludwig: *Struktur und Gesellschaft*, II. 252.

⁶⁸ Marquart: *Osteuropäische*, 19.

⁶⁹ Obolensky: *A Bizánci Nemzetközösség*, 219. A 9. században már nem volt arab fenyegetés a Kaukázus északi oldalán. H. Tóth Imre: *Cirill-Konstantin és Metód élete és működése* (bevezetés a szláv kultúrtörténetbe). Szeged, 2003³. 48.

⁷⁰ Györffy: *Pest-Buda kialakulása*, 34.

⁷¹ Hasonlóan a kazárokhöz, nyáron a volgai bulgárok királya is sátorban lakott: Simon Róbert (ford., jegyz., utószó): *Ibn Fadlán: Beszámoló...* i. m. 68., és az ujuguroknál is akkor járt Tamim ibn Bahr követ, amikor a kagán sátoortáborra a városon kívül volt éppen: Minorsky, Vladimir: *Tamim ibn Bahr's Journey...* i. m. 283.

⁷² Fljorov: *Itil: mi várhatja a régészeket*, 31–34.; Vasil'ev, D. V. – Grečkina, T. Ju. – Zilivinskaja, E. D.: *Gorodišče Samosdel'ka – pamjatnik domongol'skogo perioda v nizov'jah Volgi*. In: *Stepi Evropy v epohu srednevekov'ja*. Tom. 3. Doneck, 2003. 83–122. Korábban inkább az Asztrahántól északra eső Volga-szakaszon keresték Etil helyét, mint attól délre, például Artamonov: *Istorija hazar*, 390–391. Az 1990-es években a Kaszpi-tenger által elöntött területen, a Csisztaja Banka nevű sziget közelében vélték megtalálni Etilt: például Erdélyi István: *Megvan a „kazár Atlantisz”!* *Élet és Tudomány*, 47 évf. (1992) 43. sz. 1364.; Brook: *The Jews of Khazaria*, 30.

⁷³ A „kereskedelmi kapu” intézménye a prekapitalista társadalmak jellemzője, a nem csak piaci alapú (kereslet – kínálati vagy spekulatív) kereskedelem fontos eleme; elméleti modelljének megalapo-

talom biztonságot nyújtott a külföldi kereskedőknek, cserébe ők kereskedelmi tizedet fizettek az uralkodónak. A kazárok számára tehát biztosított volt a helyben nem található javak beszerzése, amelybe beletartoztak például a drága textíliák, ruházat, fűszerek és az ezüst (ezüstpénz, dirhem) is. Mindez nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a kazároknak nem volt szükségük rablóhadjáratokra és a szomszédos birodalmaktól, elsősorban a bizánciaktól kikényszerített adókra, ajándékokra. A kereskedelem megadóztatása egyébként nem csak a kazároknak volt jellemző: felismerve és kihasználva a lehetőségeket a belső-ázsiai türkök, ujugurok vagy később a mongolok is hasonlóan cselekedtek. A nomád uralkodó elit és a külföldi kereskedők érdekszövetsége a kazároknál is létrejött.⁷⁴

A másik fontos eredmény a kultúrák találkozásában mutatkozott meg, mindenekelőtt az iszlám vallás és civilizáció kelet-európai megjelenésében. A kazárok a 8. század elején még nagy csatákat vívtak az arabokkal a Kaukázusban, és nem volt szükségük az iszlámhoz, nemcsak a muszlim kereskedőknek, hanem a kazár udvarban szolgáló muszlimokból álló testőrgárdának köszönhetően is. A 10. században a kazár király héttagú bírói testületének két muszlim tagja volt. Ők ítélték a muszlimok ügyeiben. Az iszlám befolyás a 10. század folyamán növekedett: muszlim szerzők szerint a 960-as években a ruszoktól elszennvedett vereség után a kazár vezető csoport korábbi zsidó vallását az iszlámmal váltotta fel. Az iszlám egyébként északabbra, a volgai bulgároknál is a 9–10. században kezdett terjedni, itt a volgai bulgár király 922-ben „hivatalos” vallássá nyilvánította. Az iszlám terjedésének ez az első hulláma tehát főleg a Kaukázus és a Volga vidékét érintette, és eredménye a mai napig fennmaradt.⁷⁵ A muszlimokon kívül keresztények és zsidók is laktak Etilben, és feltételezhetjük, hogy távolabbi civilizációkból is érkezhettek kereskedők, utazók, például akár Indiából, Kínából is.

A 9–10. században nemcsak a Volga alsó folyásánál kezdett kialakulni város, hanem északabbra, a volgai bulgárok földjén is tudunk nagyobb településekről, amelyek kereskedelmi központok is voltak. Volgai Bulgária nemcsak Kazárián keresztül, hanem attól függetlenül, egy közvetlen útvonalon is elérhető volt Közép-Ázsia felől, amelyen a 10. században élénk kereskedelmi forgalom folyt. Ezeknek a városoknak a létrejötte a volgai bulgárok államának születésével áll kapcsolatban. Bulgár és Szuvár városát a 10. század első harmadától kezdik említeni a muszlim források (Ibn Fadlán, Isztakhrí, Ibn Haukál stb.). A régészeti kutatások alapján tudjuk, hogy Bulgáron és Szuváron kívül még egy jelentős központjuk volt a volgai bulgároknak: Biljár. Ez utóbbit is, mint az előző kettőt (és még más egyéb településeket), régészeti szempontból sikerült azonosítani, a városok kialakulása a 10. század folyamán indult meg.⁷⁶

zása és részletes elemzése: Polányi Károly: *Dahomey és a rabszolgakereskedelem*. Előszó: Bognár J. Budapest, 1972. 20–21., 159–161.; Polányi Károly: *Kereskedelmi kikötők a korai társadalmakban*. In: uő.: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Tanulmányok. Ford. Endreffy Z. – Kis J. Előszó: Szentes T. Budapest, 1976. 372–399.

⁷⁴ Pritsak: *The Origin of the Rus'*, 10 skk.; Zimonyi István: *Az eurázsiai steppe nomádjai és szomszédai*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 99. Szeged, 1995. 70.

⁷⁵ Zimonyi István: *Az iszlám és a középkori Kelet-Európa*. In: *Térítés – megtérés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között*. Szerk. Balogh L. – Kovács Sz. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 25.) Budapest, 2009. 11–19.

⁷⁶ Bulgár esetében Ibn Fadlán utazása időpontjában (922) még valószínűleg nem beszélhetünk városról. Jakubovskij: *K voprosu*, 265–268. Bulgár város kezdeteit a 9–10. század fordulójára tette: Smirnov, A. P.: *Novye dannye ob istoričeskoj i socialnoj topografii goroda Velikie Bolgary*. In: *Goroda Povolžja v srednie veka*. Otv. Red.: Smirnov, A. P. – Fedorov-Davydov, G. A. Moskva,

Ugyancsak ebben az időszakban indult el a városiasodás folyamata a keleti szláv területeken, ami egyúttal a rusz államszervezés kezdetével is egybeesik.⁷⁷ Ha pedig még távolabb tekintünk, Kelet-Európa erdős zónájában is olyan kereskedőtelepek alakultak ki, amelyeket városkezdeményeknek lehet tekinteni, bár nem mindegyikből lett később város. A távolsági kereskedelem forgalmának erőteljes növekedésével párhuzamosan figyelhető meg új vagy korábban kevésbé jelentős kereskedelmi központok megjelenése Kelet-Európa erdős és steppei részén egyaránt (Etil, Bulgár, Kijev, Sztaraja Ladoga stb.). Mindez azt jelzi, hogy Kelet-Európában a kereskedelem központjai eltolódtak észak felé, illetve a kereskedelmi központok száma bővült. Ennek a folyamatnak a része volt Etil felvirágzása is.

Ahogy Etil kezdeteiről, úgy Etil pusztulásáról sem tudunk szinte semmit az írott forrásokból. A kazár birodalom megszűnése a 10. század végén új politikai–hatalmi helyzetet teremtett a steppen. A kazárok utáni időben nem alakult ki újabb „birodalom”, a Volga alsó folyásának környékét az oguzok törzsei foglalták el. A 12. században egy új városnév tűnik fel a forrásokban: Szakszín. Szakszín földrajzi helyét szintén nem ismerjük pontosan, a muszlim szerzők adatai alapján az a legvalószínűbb, hogy a Volga alsó folyásánál volt, ott, ahol Etil és később a két Szeráj. Akár Etil továbbélését is el lehet képzelni azzal, hogy a települést máshogyan nevezték, mint korábban. Szakszín nagyjából azt a szerepet töltötte be, mint Etil, azzal a különbséggel, hogy nem volt körülötte „birodalom”. Oguzok, kipcsakok, „kazárok” lakták, és a volgai bulgároknak is volt itt kolóniájuk. A városban sok kereskedő élt, a muszlimoknak mecsetjeik is voltak. Szakszín a mongol hódítást túlélte, a 14. században szűnt meg.⁷⁸ A 13. század második felében Batu kán megalapította Szerájt, folytatódha-

1974. 6. Fajaz Huzin Bulgár legkorábbi városi részeit a 10. század első felére keltezi, hasonlóan Biljárt, Szuvárt, esetleg Dzsuketaut is Huzin, Fajaz S.: *Velikij gorod na Čeremšane. Kazan'*, 1995. 129.; a volgai bulgárok városai az írott forrásokban: Zimonyi István: *Volgai bulgár városok a 10-13. században*. In: *Abhivádana. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére*. Szerk. Felföldi Sz. Szeged, 2005. 359–366.

⁷⁷ Nem célja a dolgozatnak a Rusz városai kialakulásának bemutatása, annyit mégis meg kell jegyezni róla, hogy nem független a 9–10. századi, egész Kelet-Európát átfogó kereskedelemtől. A kérdés kutatástörténete is terjedelmes és szerteágazó. Itt csak utalni szeretnék a kutatásnak arra a vonulatára, amelyik a távolsági kereskedelmet helyezte előtérbe mint a keleti szláv–rusz városok kialakulásának fő tényezőjét, előmozdítóját. Lásd Ključevskij, Vasilij O.: *Sočinenija v devjati tomah. Kurs ruszskoj istorii*. Red.: Janin, V. L. Tom 1. Moskva, 1987. 148–149.; Ljubomirov, P.: *Torgovye suvazi drevnej Rusi s Vostokom v 8–9 vv.* Učebnye Zapiski Saratovskogo Universiteta. Tom. 1. Vyp. 3. 1923. 36. A keleti szláv területek városfejlődését azonban nem lehet csak egyoldalúan ebből a szempontból szemlélni, annak folyamatára több tényező volt hatással. Ezt emeli ki például Rüss, H.: *Das Reich von Kiev*. In: *Handbuch der Geschichte Russlands*. Hrsg. Hellman, M. Bd. 1/1 Stuttgart, 1981. 371–379.; Goehrke, Carsten.: *Die Anfänge des mittelalterlichen Städtewesens in eurasischer Perspektive*. Saeculum, 31. (1980) No. 2. 194–220., 31. (1980) no. 3. 221–239.; Kuza, A. V.: *Drevnerusskie goroda. Vaŭnejšie goroda Rusi*. In: Kolčín, B. A. (Otv. Red): *Drevnjaja Rus'*. Gorod, zamok, selo. Arheologija SSSR. Moskva, 1985. 51–56.; Font Márta: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Budapest–Pécs, 1998. 75–77.; Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története*. Szeged, 2006. 39–40.

⁷⁸ Westberg, Friedrich: *Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa*. Izsztija Imperatorskoj Akademii Nauk. Ser. 5. Tom. 11/5. (1899) [1900] 288–292.; Lewicki, Tadeusz: *Ze studiów nad źródlami arabskimi*. Slawia Antiqua, 3. (1952) 137–140.; Fjodorov-Davydov, German A.: *Gorod i oblast' Saksin v 12-14 vv.* In: *Drevnosti Vostočnoj Evropy*. Otv. red. Evtjuhova, A. L. Moskva, 1969. 253–261.; Bolsakov, O. G. – Mongajt, A. L.: *Abu Hámíd al-Garnáti utazása Kelet-és Közép-Európában 1131–1153*. Budapest, 1985. 106–110.; a Szakszín elleni mongol támadásokról: Balogh László: *A mongol támadások a Volga-vidéki népek ellen (1222–1236)*. In: *Tanulmányok*

tott a Volga alsó folyásánál az urbanizáció. Néhány évtizeddel később már Batu utódja, Berke kán is várost építtetett, a későbbi Új-Szerájt. A 14–15. században mindkét város virágzó település volt. Ezenkívül a közelben a Volga-deltában feküdt Hádzsi-Tarkán városa, ami fontos kereskedelmi központnak számított, és egy Gülisztán nevű város. Számos írott forrás megemlékezik róluk, a tranzitkereskedelemben jelentős szerepet töltöttek be, és pénzverdék is működtek bennük. Az Arany Horda hanyatlásával elvesztették jelentőségüket, de a Volga-delta nem maradt város nélkül: a 16. században az Asztraháni kánság lépett a Horda örökébe a Volga alsó folyásánál, Asztrahán központtal.⁷⁹

A tanulmányokat röviden így lehetne összegezni: 1. Etil egyelőre csak az írott források alapján tanulmányozható. A település szerkezete és külső képe részben hasonlított a középszerű városokhoz, részben eltért azoktól, elsősorban a nomád világra emlékeztető sátrak jelenléte, valamint az utcahálózat hiánya miatt. Ugyanakkor a kortársak szerepéből következően egyértelműen városként tartották számon: fontos politikai, kézműves, mezőgazdasági, kereskedelmi és kulturális központ volt. 2. Etil kezdeteiről keveset tudunk, a fő kérdés, hogy a kazárok az arab veszély miatt kényszerből telepítették-e át központjukat a Volgához, vagy attól függetlenül, a távolsági kereskedelemben rejlő lehetőségek miatt tudatosan választották meg helyét a Volga alsó folyásánál. Az előbbi esetben a kronológia alsó határa a 723–740 közötti időszakra tehető, a másik esetben viszont lehet ennél későbbi is az alapítás, mégpedig a 8. század utolsó negyede és a 9. század első negyede (harmada) közötti időszak, amikor a kereskedelmi forgalom jelentősen megnövekedett. De elképzelhető a két esemény összekapcsolódása is: az eredetileg kényszerből áttelepült politikai központ a körülmények kedvező alakulása következtében később nagy kereskedőkolóniává bővült. 3. A Volga-vidéken Etil kialakulásával kezdődött meg az urbanizáció, a 9–10. századtól kezdve folyamatosan létezett város a középkorban ebben a régióban, és ezek a városok két időszakban birodalmak központjai voltak (Kazária és az Arany Horda).⁸⁰ A Volga alsó folyásánál kialakult „nomád birodalmi központok” hatással voltak a kelet-európai régió nagyobb területeire is. A mongol korban a politikai központ Volga melletti helye elsősorban a Rusz számára volt hátrányos, amely társadalmi és kulturális szempontból teljesen különbözött a steppei civilizációtól. A mongol hódítók politikai központja nem orosz területen volt, hanem a steppén, ami nem tette lehetővé az oroszoknak, hogy asszimilálják a mongol vezető réteget, és ezért sokkal korlátozottabbak voltak a lehetőségeik a Hordával szemben – ezért is tartott olyan sokáig számukra a mongol uralom.⁸¹ Etil (és az utána épült városok) másik jelentősége a gazdasági javak és kulturális minták, civilizációs eredmények közvetítése volt Kelet-Európa más, távolabbi régiói számára. A kereskedelemről befolyó jövedelmek a birodalom fenntartásához járultak hozzá, az iszlám terjedése pedig Kelet-Európa vallási viszonyainak alakulásához. Minden tökéletlensége ellenére Etil nagymértékben hozzájárult az eurázsiai steppe civilizációjának gazdagodásához.

nyok a középkorról. A II. Medieviztikai PhD-konferencia (Szeged, 2001. április 3.) előadásai. Szerk. Weisz B. – Balogh L. – Szarka J. Szeged, 2001. 14–18.

⁷⁹ Hádzsi-Tarkán: pl. Zajcev, Il'ja V.: *Astrahanskoe hanstvo*. Moskva, 2006. 7–29.

⁸⁰ Zimonyi István: *A nomádok jelentősége a középkori Európában*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica., 128. Szeged, 2011. 103.

⁸¹ Az Arany Horda és a Rusz: Vásáry István: *Az Arany Horda*. Budapest, 1986. 87.

SZABOLCS POLGÁR

*The City of the Khazars: Etil.**The Beginnings of Urbanization in the Lower Volga Region*

One of the important topics in the history of the Khazars is the localization, origin and role of their „capital”, Etil (Atil). New archaeological findings in the region of the modern town of As-trakhan may be connected to the former Khazar settlement. The paper aims to summarize the information from the written sources on Etil. It consists of three parts: 1. The problem of the localization and structure of Etil: Where was Etil? Was Etil a real town? Did it have urban structure? 2. The foundation of Etil. When and how was Etil established? 3. The role Etil played in the history of Eastern Europe and other medieval towns in the lower Volga region.

We cannot localize Etil for certain. According to the written sources, it was located in the delta of the Volga river, but more precise localization would require archaeological data. Etil was a town, which consisted of two or three parts on the right and left banks of the river and on an island. Contemporary Muslim authors mentioned Etil as a „town”, it had a royal palace, markets, mosques and public baths. The royal palace (fortress) was built brick building, while the city houses were made of wood. There were tents as well in the city. It seems that Etil was similar to the towns of Central Asia but it had a special character (the tents and maybe the imperfection of the street-system).

The origin of Etil is questionable. Tradition has it that the foundation of Etil was connected to the Arab threat. The original Khazar centers, situated in the Northern Caucasian region, as well as the Khazar royal court were moved north, near the Volga river. The terminus post quem of the migration could be the period between 722 and 737 A. D. But there is an alternative view, which claims that the founding of Etil was not related to the Arab threat but it was rather driven by the trading boom of the second half of the eighth century. The lower Volga region was located in the intersection of the most important trade routes in Eastern Europe: the „Fur road”, that is the Volga route connected the northern regions with the Caspian sea, and the Northern, Central Asian part of the Silk road, which connected Central Asia with the Byzantine empire. According to this theory, the terminus post quem should be a later date in the last quarter of the eighth century.

Etil had an important role in many different ways: it was a political center. The Khazar empire was the strongest political power in Eastern Europe in the eighth-ninth centuries and in the first half of the tenth century. Then the political center was in the steppe region. Later, in the eleventh-thirteenth centuries there existed three political centers (the nomads of the steppe: Pechenegs, Cumans), the Volga Bulgaria and the Rus. In this period, there was a balance of power. One town existed in the lower Volga region in this period: Saksin. After the Mongol occupation, the political center of Eastern Europe (the Golden Horde) was again relocated to the lower Volga region, where new „capitals” were founded: „Old” and „New” Saray.

Etil played an important role as a mediator of material and cultural goods between different societies and civilizations. The first wave of the spread of the Islam in Eastern Europe came in the Khazar period. In Etil and the other towns of Khazaria, there were Muslim communities (as well as Christians and Jews). The role of mediation was positive: the Volga, Caucasus and Don regions were subject to many cultural and religious impulses from the neighboring developed cultural centers. Thanks to the permanent existence of urban centers in the lower Volga region after the fall of the Khazar empire (Saksin and after the two Sarays), the cultural contacts did not break up, and the eastern and southeastern part of Western Eurasia did not get isolated from the Muslim civilization and the Oriental world.